

СІМ'Я ЯК РЕСУРС ПРОФІЛАКТИКИ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ

FAMILY AS A RESOURCE FOR PREVENTION OF GIFTED PUPILS' DEVIANT BEHAVIOR

У статті визначено роль сім'ї як ресурсу профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів. Сімейні ресурси у цьому аспекті розглянуто як сукупність внутрішніх і зовнішніх можливостей сім'ї, що підтримують розвиток особистісних ресурсів обдарованої дитини, сприяють формуванню її стійкості до негативних впливів середовища, попередженню дезадаптивних проявів у поведінці, оптимальній взаємодії з батьками й оточенням у цілому. Наголошено на тому, що ресурсний потенціал може по-різному розмістити сім'ю в системі соціально-педагогічної профілактичної діяльності, зокрема як клієнта чи як безпосереднього виконавця профілактичних заходів. Розкрито сутність і етапи технології пошуку й акумуляції ресурсів батьків у контексті профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів. Зазначено, що використання такої технології сприятиме підвищенню рівня компетентності, соціальної суб'єктності сім'ї, попередженню деформацій, порушенню балансу між втратами і надбаннями її ресурсів, які можуть призводити до ризику дезадаптації обдарованої особистості, різних негативних проявів її поведінки.

Ключові слова: девіантна поведінка, обдарований учень, профілактика, сімейні ресурси, технологія пошуку і акумуляції ресурсів батьків.

В статье определена роль семьи как ресурса профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников. Семейные ресурсы в этом аспекте рассмотрены как совокупность внутренних и внешних возможностей семьи, которые поддерживают развитие личностных ресурсов одаренного ребенка, способствуют формированию его устойчивости к негативным воздействиям среды, предупреждению дезадаптивных проявлений в поведении, оптимального взаимодействия с родителями и окружающими в целом. Акцентируется внимание на том, что ресурсный потенциал может по-разному разместить семью в системе социально-педагогической

профилактической деятельности, в частности как клиента или как непосредственного исполнителя профилактических мер. Раскрыты сущность и этапы технологии поиска и аккумуляции ресурсов родителей в контексте профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников. Отмечено, что использование данной технологии будет способствовать повышению уровня компетентности, социальной субъектности семьи, предупреждению деформаций, нарушению баланса между потерями и приобретениями ее ресурсов, которые могут приводить к риску дезадаптации одаренного ребенка, различных негативных проявлений его поведения.

Ключевые слова: девиантное поведение, одаренный ученик, профилактика, семейные ресурсы, технология поиска и аккумуляции родительских ресурсов.

The article defines the role of the family as a resource for prevention of gifted pupils' deviant behavior. Family resources in this aspect considered as a set of family internal and external capabilities. These opportunities support the development of the gifted child personal resources contribute to the formation of his resistance to the environment negative effects, optimal interaction with parents and prevent maladaptive manifestations in behavior. The attention focused on the fact that the family resource potential can include the family in the system of socio-pedagogical preventive activity as a client or as a direct executor of preventive measures. The essence and stages technology of searching and accumulating the parental resources in the context deviant behavior prevention of gifted pupils revealed. The use of this technology increase the level of competence, family social subjectivity, prevent the risk of gifted child maladaptation and various negative manifestations of his behavior.

Key words: deviant behavior, gifted pupil, prevention, family resources, technology of searching and accumulation the parental resources.

УДК 37.081.1:376-056.45

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085.2019.12-1.29>

Степаненко В.І.,

канд. пед. наук,
докторант кафедри соціальної педагогіки, доцент кафедри соціальної роботи ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Постановка проблеми у загальному вигляді.

У соціально-психологічному аспекті проблема профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів розглядається у межах підходів, в основу яких покладено принцип взаємодії обдарованої особистості і середовища, де особлива увага приділяється середовищу сімейному. Сім'я є тією константою, яка, проходячи через усю життєдіяльність людини, задає контекст, що дозволяє найбільш адекватно зрозуміти причину вчинків особистості. Саме у сім'ї людиною засвоюються основні поведінкові навички, які становлять основу подальшого розвитку її поведінкової діяльності [12, с. 3]. Традиційно простір сім'ї розглядають як наповнений стимулами й можливостями розвитку для успішної

соціалізації дитини [2, с. 250]. Поведінкова сфера дитини найбільше пов'язана з поведінкою батьків за умов спільної сімейної взаємодії. Сімейна взаємодія набуває особливої актуальності у процесі входження обдарованої дитини у соціальний простір та становлення її як особистості [9, с. 36]. Якщо сім'я починає відчувати труднощі, то створюються передумови для розвитку різних дисфункцій, скорочення ресурсності сім'ї, що впливає на соціальну ситуацію розвитку дитини [2, с. 252]. Тому підвищення ролі сім'ї як ресурсу, що сприяє соціалізації й адаптації обдарованої дитини, формуванню її стійкості до різних негативних впливів середовища, є одним із пріоритетних напрямів у сучасній практиці профілактики девіантної поведінки учнів [1, с. 613].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Ресурси сім'ї вивчали такі дослідники, як С. Бернхард, Дж. Вілльямс, С. Волін, Т. Кудрявцева, М. Савін, З. Саралієва, К. Трівет, А. Федулова та ін. Ресурсний потенціал сім'ї з позиції її здатності ефективно виконувати свої функції розглядали у своїх працях В. Бехтерев, Л. Бурлачук, Л. Гозман, А. Єлізаров, А. Харчев та ін. Проблеми порушення балансу, невиконання чи утруднення реалізації сім'єю своїх функцій, які можуть призводити до різних відхилень у життєдіяльності сім'ї і дитини, висвітлювали Е. Едемільер, А. Захаров, О. Карабанова та ін. Роль сім'ї у розвитку, адаптації і самореалізації обдарованих дітей вивчали І. Гаврилова, Ю. Єременко, Ю. Паненкова, А. Савенков, Ю. Савченко, К. Яковенко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз джерел наукової літератури свідчить про поступове оформлення ресурсного підходу як нового, актуального і перспективного у вирішенні проблем сім'ї й обдарованої дитини. Однак дослідження за цим напрямом спрямовані на вивчення окремих ресурсів сім'ї і не відображають її специфіку і роль як ресурсу профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів, що підкреслює актуальність і необхідність вивчення порушеної проблеми.

Мета статті – визначити роль сім'ї як ресурсу профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів, де оптимальна взаємодія батьків з обдарованою дитиною формує її стійкість до негативних впливів середовища.

Виклад основного матеріалу. Багато проблем, пов'язаних із девіантною поведінкою дитини, можна вирішити, якщо створити сприятливі умови в сім'ї. Тому соціально-педагогічна практика сьогодні орієнтована на профілактичну діяльність не тільки з дитиною, а й із її сім'єю [7].

Сім'я є важливим середовищем самореалізації обдарованих учнів [4, с. 105]. Виховний потенціал сім'ї та ефективність його реалізації зумовлені соціальними чинниками об'єктивного і суб'єктивного характеру. До них зараховують: структуру сім'ї, матеріальні умови її життєдіяльності, особистісні характеристики батьків, характер взаємовідносин у сім'ї [6].

Розглядаючи батьківсько-дитячі стосунки як пріоритетну детермінанту психічного розвитку і процесу соціалізації обдарованих учнів, Ю. Савченко надає основні психологічні характеристики взаємодії дитини з батьками, які впливають на такі інтегровані показники: батьківську позицію, тип сімейного виховання, образ батьків як вихователів і образ системи сімейного виховання у дитини. До цих характеристик автор зараховує:

– характер емоційного зв'язку (з боку батьків – це емоційне прийняття дитини, тобто батьківська любов, із боку дитини – емоційне ставлення до батьків, дитина відчуває прихильність до батьків);

– наявність стійких мотивів у сімейному вихованні;

– участь батьків у процесі піклування про дитину;

– забезпечення автономії дитини під час розв'язання проблемних та конфліктних ситуацій;

– соціальний контроль: додержання прав, обов'язків, вимог, заборон, а також визначення їх змісту, кількості, способів контролю, санкцій (заохочення і підкріплення), батьківський моніторинг;

– стійкість і послідовність (чи суперечливість) сімейного виховання [10, с. 32].

У науковій літературі можна зустріти декілька визначень ресурсів сім'ї. Так, М. Савін визначає їх як сили і динамічні чинники у матриці відносин, що підтримують розвиток особистісних ресурсів, потенціалу членів сім'ї і сприяють формуванню почуття задоволеності у родині. К. Трівет під сімейними ресурсами розуміє можливості й різні компетентності членів сім'ї, які використовуються у відповідь на стреси і кризи та мають можливість збільшити та посилити адаптаційне функціонування сімейної системи [8, с. 158].

М. Ілюшина розглядає ресурси батьків як сукупність, систему внутрішніх і зовнішніх умов, що сприяють стійкості особистості у стресогенних ситуаціях, які забезпечують якісне виховання і сприяють ефективному розвитку дитини [5, с. 132].

О. Євдокімова, І. Ткаченко сімейні ресурси поділяють на ресурси адаптації і соціалізації. Сімейні ресурси адаптації – це джерела розвитку особистості, закладені у позитивному емоційному тлі між членами сім'ї, яка дає відчуття безпеки і більш вдалого майбутнього. Емоційна близькість членів сім'ї впливає на стабільність сімейного простору і забезпечує психічне здоров'я його членів.

Сімейні ресурси соціалізації базуються на домінувальному бажанні членів сім'ї зрозуміти себе й один одного в контексті міжособистісних контактів, а також реалізувати спільні дії для досягнення особистісних успіхів. Вони забезпечують певну динаміку сімейної взаємодії, яка сприяє просуванню його суб'єктів у само- і взаєморозумінні, реалізації особистісних досягнень. Ресурси соціалізації сприяють виробленню в особистості адекватних уявлень про себе й оточення, навичок побудови успішної взаємодії з оточенням і дозволяють їй краще «включитися» в навколишню соціальну реальність [3, с. 69].

Ураховуючи вищезазначене, в контексті профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів сімейні ресурси є сукупністю внутрішніх і зовнішніх можливостей сім'ї, що підтримують розвиток особистісних ресурсів обдарованої дитини, сприяють формуванню її стійкості до негативних впливів середовища, попередженню дезадаптивних проявів у поведінці, оптимальній взаємодії з батьками й оточенням у цілому.

3. Саралієва розглядає ресурсність сім'ї як комплексне й інтегративне поняття, сукупність потенціалів для формування й задоволення потреб сім'ї. Дослідниця підкреслює, що потенціали сім'ї повинні перебувати в гармонійному поєднанні. У сім'ї не може бути головних чи побічних ресурсів-потенціалів.

Ресурсність сім'ї становлять:

- ресурс родинних зв'язків і підтримки: батьки, родичі;
- ресурси почуттів: любов, довіра, повага, взаєморозуміння, емпатія;
- ресурс психологічної рівноваги: прийняття й амортизація змін і втрат у сім'ї, засвоєння нових соціальних ролей, толерантність;
- фізичні ресурси: здоров'я;
- статусний ресурс: збереження, вертикальна мобільність;
- людські ресурси: кількість членів сім'ї, особистісний потенціал членів сім'ї;
- адаптаційний ресурс: засвоєння нових поза-сімейних ролей, змін у позасімейному просторі;
- комунікаційно-інформаційні ресурси: освіта, професія, комунікабельність, джерела інформації, середовище спілкування;
- фінансові, матеріальні ресурси: житло, дохід, власність, заощадження;
- інтелектуальний ресурс членів сім'ї;
- креативний ресурс сім'ї в цілому і її членів;
- ресурс соціальних зв'язків: колеги, друзі, сусіди, соціальні інститути.

Відсутність хоча б одного із зазначених ресурсів або недостатність, деформованість підриває ресурсність сім'ї в цілому [11].

Основою виявлення й акумуляції ресурсів батьків є принцип «консервації»: особистість прагне отримати і зберегти те, що цінне для неї, і намагається оптимально використати свої ресурси, водночас вона намагається відновити втрачені і набути нових ресурсів. Під час порушення балансу між втратами і надбаннями ресурсів виникає ризик дезадаптації особистості.

Технологія пошуку й акумуляції ресурсів батьків, яку можна використати у профілактиці поведінкових девіацій обдарованих учнів, містить:

- 1) виявлення ресурсів батьків (бажано знайти декілька);
- 2) усвідомлення сім'єю їх наявності;
- 3) планування стратегії отримання;
- 4) формування вміння їх використовувати;
- 5) збереження;
- 6) формування вміння їх відновлювати;
- 7) пошук можливості примножувати;
- 8) формування вміння розподіляти [5, с. 134–135].

Спираючись на положення З. Саралієвої щодо ресурсності сім'ї, мобілізації її можливостей соціальним педагогом, слід зазначити, що гарантом і каталізатором збереження, накопичення ресурс-

ного потенціалу є максимальна відповідність соціальних норм, які визначені для сім'ї як соціального інституту, до цінностей й інтересів самої сім'ї. Ресурсний потенціал може по-різному розмістити сім'ю в системі соціально-педагогічної діяльності щодо профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів, зокрема як клієнта чи як безпосереднього виконавця профілактичних заходів. Чим вище ресурс, тим вищим є рівень компетентності сім'ї у розумінні своїх функцій щодо здатності передбачити можливі проблеми внутрішньосімейних відносин, уміння їх попереджувати чи мінімізувати, оволодіння навичками оптимальної взаємодії між членами сім'ї тощо. Накопичення сім'єю своєї компетентності дозволяє їй вийти на рівень соціальної суб'єктності, коли сім'я продуктивно використовує свій потенціал і компетентність, здатна до самостійної конструктивної взаємодії з обдарованою дитиною, постійно вдосконалює і примножує свою ресурсну базу, усвідомлює відповідальність за соціальну поведінку своєї дитини і сім'ї в цілому [11].

Висновки. Отже, в контексті профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів сімейні ресурси є сукупністю внутрішніх і зовнішніх можливостей сім'ї, що підтримують розвиток особистісних ресурсів обдарованої дитини, сприяють формуванню її стійкості до негативних впливів середовища, попередженню дезадаптивних проявів у поведінці, оптимальній взаємодії з батьками й оточенням у цілому.

У сім'ї не може бути головних чи побічних ресурсів-потенціалів, вони повинні перебувати в гармонійному поєднанні. Перспективним у цьому напрямі є використання технології пошуку й акумуляції ресурсів батьків, яка підвищує рівень компетентності, соціальної суб'єктності сім'ї, попереджує деформації, порушення балансу між втратами і надбаннями її ресурсів, що можуть призводити до ризику дезадаптації обдарованої особистості, різних негативних проявів її поведінки тощо. Тому подальші наші наукові розвідки будуть спрямовані на виявлення особливостей застосування цієї технології у межах моделей «сім'я – суб'єкт», «сім'я – об'єкт».

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ариффулина Р.У., Лебедева И.В. Современные ресурсы успешной социализации трудных подростков. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2016. № 8. С. 611–615.
2. Гапченко Е.А. Характер внутрисемейных отношений как компонент психологического ресурса замещающей семьи. *Гуманитарные и социальные науки*. 2015. № 3. С. 250–257.
3. Евдокимова Е.В., Ткаченко И.В. Влияние кризисных событий в семье на развитие личности. *Психологические проблемы современной семьи*: сб.

матеріалов VIII Междунар. науч.-практ. конф. Под ред. О.А. Карабановой, Н.Н. Васягиной (Москва – Екатеринбург – Звенигород, 3–6 окт. 2018). Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 2018. С. 68–73.

4. Єременко Ю.В. *Самореалізація обдарованих учнів у сучасній Україні: основні чинники та ризики*: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2018. 259 с.

5. Илюшина М.И. Технология выявления, аккумуляции родительских ресурсов с применением набора ассоциативных карточек «Калейдоскоп родительских ресурсов». *Современные проблемы психологии и образования в контексте работы с различными категориями детей и молодежи*: материалы науч.-практ. конф. / Отв. ред. Р. Е. Барабанов (Москва, 18 февр. 2016). Москва: МФЮА, 2016. С. 131–141.

6. Кубашичева Л.Н. Семья как воспитательный ресурс социализации учащихся современной сельской школы. *Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. 3: Педагогика и психология*. 2013. №4 (129). С. 49–54.

7. Лебедева И.В., Повshedная Ф.В. Семья в контексте детско-подростковой дезадаптирован-

ности. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 3. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=19465> (дата обращения: 06.05.2019).

8. Нестерова А. Семейные ресурсы как условие жизнеспособности семьи в кризисных ситуациях. *Развитие личности*. 2006. №1. С. 156–173.

9. Паненкова Ю.В. *Психолого-педагогичні чинники адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи*: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. ун-т «Острозька академія», Острог, 2014. 241 с.

10. Савченко Ю.Ю. Роль батьків у розвитку обдарованої дитини. *Освіта і розвиток обдарованої особистості*. 2013. №3 (10). С. 32–34.

11. Саралиева З.Х. Социально-психологическая субъектность и компетентность семьи. *Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского*. 2002. № 1. С. 192–200.

12. Ткаченко И.В. *Личностно-развивающий ресурс семьи: онтология и феноменология*: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Ин-т образовательных технологий Рос. академии образования, Сочи, 2009. 58 с.